

■ طراحی حروف در رساله جهادیه،
نخستین کتاب فارسی چاپ شده در ایران
محمد جواد احمدی نیا

چکیده

هدف: روند شکل‌گیری حروف فارسی چاپی و نحوه طراحی آن در رساله جهادیه، نخستین کتاب چاپ شده در ایران. روش/ رویکرد پژوهش: باروش سندپژوهی و از طریق تصویربرداری از متن و ساختار کتاب، ویژگی‌های حروف و نوع خط آن شناسایی شد.

یافته‌ها: خط نسخ عربی پایه اصلی طراحی حروف چاپی این کتاب بوده است، و در مواردی برای آن معادل فارسی ساخته شده است. چاپی رساله جهادیه کوشیده است اثری جدید پدید آورد؛ گرچه گاه کمبود امکانات و دانش فنی مانع این بوده اما از نکات بارز و درخشان این اثر نکاسته است.

نتیجه‌گیری: چاپ این کتاب با معیارهای کتاب‌آرایی سنتی و بی‌سابقه بودن استفاده از حروف متحرک برای چاپ کتاب فارسی، کم و بیش موفق بوده است.

کلیدواژه‌ها

رساله جهادیه، حروف فارسی، چاپ سربی، قاجاریان، کتاب‌آرایی

طراحی حروف در رساله جهادیه، نخستین کتاب فارسی چاپ شده در ایران

محمدجواد احمدی نیا^۱

دریافت: ۱۳۹۱/۱۱/۲۵ پذیرش: ۱۳۹۲/۰۴/۱۸

مقدمه

همزمان با ظهور فناوری و اختراع ماشین چاپ، افق جدیدی پیش روی طراحان حروف گشوده شد و از آن پس تأثیر بصری حروف چاپی بیشتر مورد توجه قرار گرفت. طراحی حروف باید با آگاهی و توجه کافی به مراحل ساخت حروف انجام شود تا بتواند جنبه‌های معنایی و هنری را عرضه دارد. تکثیر و حروفچینی در اوایل پیدایش صنعت چاپ راه خود را با حروف سربی آغاز کرد. در آن زمان طراحان حروف با توجه به مقتضیات و محدودیت‌ها حروف بسیاری را برای رفع نیاز جامعه و صنعت چاپ پدید آوردند. در ایران از بدو ورود چاپ، سیر پیدایش طراحی حروف، در مقایسه با تحول این صنعت، روندی کند داشته است. هر نوع خط سنتی، برای آنکه بتواند به صورت حروف چاپی درآید باید خود را با ماشین تطبیق دهد و به‌ناچار در این کشاکش مقداری از حساسیت و ویژگی‌هایش را از دست خواهد داد. با به‌کارگیری چاپ و نشر کتاب در دوره قاجار باب جدیدی در تولید کتاب در ایران گشوده شد. از آنجا که این رویداد بدون هیچ پیش‌زمینه‌ای در جامعه ظهور یافته بود، نوع نگاه و شیوه رویارویی با حروف جدید فلزی در نوع خود قابل تعمق است؛ زیرا مهم‌ترین بخش در ساختار کتاب چاپ سربی حروف آن است. در این کتاب‌ها، به‌لحاظ محدودیت‌های فنی، هیچ نشانی از تزیینات و عوامل جذابیت بصری موجود در نسخه‌های خطی مشاهده نمی‌شود و حروف خشک سربی تنها ویژگی شاخص این کتاب‌ها به‌شمار می‌روند.

۱. کارشناس ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد
j_ahmadinia@yahoo.com
2. Typesetting

سابقه دیرین خط و خوشنویسی و جایگاه اجتماعی آن در جامعه ایرانی بر کسی پوشیده نیست اما نوع به‌کارگیری حروف جدید سربی ساختار تولید کتاب در آن دوره را با تغییری فاحش روبه‌رو ساخته که این مسیر در گذر زمان به کتاب‌سازی و طراحی حروف نوین انجامیده است. هرگاه بخواهیم به منابعی که سعی در روشن‌سازی تاریخ چاپ در ایران داشته‌اند اشاره‌ای داشته باشیم باید از کتاب‌های تاریخ چاپ در ایران (بابازاده، ۱۳۷۸)، تاریخ چاپ سنگی در ایران (شچنگلوا، ۱۳۸۸) نام ببریم و اگر قصد، اشاره به پیشینه پژوهش در حوزه شناخت حروف و یا خوشنویسی فارسی باشد باید کتاب‌های تعلیم خط (فضایلی، ۱۳۶۳) و تایپوگرافی (مثنالی، ۱۳۹۰) را از این‌گونه برشمردیم. البته بیشتر منابعی که تاکنون در این زمینه به رشته تحریر درآمده به وجوه تاریخی نظر داشته‌اند، لذا پژوهش حاضر بر آن است تا طراحی حروف و روند شکل‌گیری اولین حروف فارسی چاپی در نخستین کتاب چاپ‌شده در ایران، رساله جهادیه، و به تبع آن در نخستین کتاب‌های چاپی ایرانی را مورد بررسی قرار دهد و به پرسش‌های زیر پاسخ داده شود:

۱. چه عواملی سبب شکل‌گیری صنعت چاپ در دوره قاجار شده است؟
۲. ساختار و شکل حروف مورد استفاده در کتاب رساله جهادیه چگونه بوده است؟
۳. نکات و مباحث فنی حروفچینی امروزی به چه مقدار در این اثر رعایت شده است؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر به روش نسخه‌پژوهی و بارویکرد تحلیلی انجام شده است. به‌منظور فراهم‌آوری بسترهای کاربردی مناسب، کتاب در چندین مرحله از نزدیک بررسی و تصویربرداری شد. به‌سبب حجم بالای مطالب، فیش‌های استخراجی طبقه‌بندی و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت تا براساس روابط بین مفاهیم و مطالب، استدلال نهایی حاصل شود.

مروری تاریخی بر چاپ سربی در دوره قاجار

دوره قاجار را باید آغاز ورود حروف متحرک فارسی به ایران دانست.^۱ در این عصر، برای نخستین بار، به‌واسطه چاپ و انتشار کتاب، دانش از انحصار کتابخانه‌ها خارج و در تحولی نوین در نظام آموزشی پدیدار گشت؛ این دوره با ولیعهدی عباس میرزا (۱۲۰۳-۱۲۴۹ق.)، فرزند فتحعلی‌شاه قاجار (۱۱۸۵-۱۲۵۰ق.) و همچنین پیامدهای جنگ‌های ایران و روس مقارن بوده است. با آغاز این نبرد و انعقاد عهدنامه گلستان آشکار شد که با قشون ناهماهنگ و سایر کمبودهای موجود، کشور قادر به مقاومت در مقابل تجهیزات و سپاه منظم روسیه نخواهد بود و دفاع از مملکت نیرویی تعلیم‌دیده و کارآموده را می‌طلبد (محیط طباطبایی،

۱. چاپ سربی را در هنگام ورود به ایران، به اعتبار واژه لاتین: تیپوگرافی می‌نامیدند. کتاب معرفه‌البدایعی الفنون و الصنایع تیپوگرافی را چنین توصیف کرده است: «حروفات چاپ را تیپ نامیده و چون عمل چاپ حکم کتابت را دارد لهذا چاپخانه را تیپوگرافی یعنی با تیپ نوشتن و کارگران را تیپوگراف می‌نامند یعنی حروفچین...» (دوشوز، ۱۳۴۴، ص ۲۷۵-۲۷۶).

۱۳۱۴). از این رو، عباس میرزا انگلیسی‌ها را به خدمت می‌گیرد تا سپاه او را سازماندهی کنند و برای داشتن نیروهای متخصص داخلی چندین بار جوانان ایرانی را برای آموزش نظامی، مهندسی، پزشکی، زبان و هنر به اروپا فرستاد، و در این میان، افرادی کار چاپ را فراگرفتند (شچگلوا، ۱۳۸۸). در راستای دستیابی به این اهداف، کاروانی آموزشی به سال ۱۲۳۰ ق. به سرپرستی جوزف داریسی^۱ که قبلاً به همراه هیأتی برای آموزش سپاهیان به ایران آمده بود روانه انگلیس شد (یغمایی، ۱۳۶۴). میرزا صالح شیرازی (قرن ۱۳ ق.) از جمله فعال‌ترین شاگردان این کاروان به‌شمار می‌رفت و با آنکه در آغاز برای یادگیری زبان راهی سفر شده بود، در زمان اقامتش در لندن علاقه خاصی به چاپ پیدا می‌کند. میرزا صالح در فاصله سال‌های ۱۸۱۵ - ۱۸۱۹ م. دریافت که بسیاری از چهره‌های مطرح چاپ انگلیس در حوزه چاپ خط فارسی و عربی کار می‌کنند. از همه مهم‌تر، وی به ریچارد واتس^۲ حروف‌ریز^۳ معروف و ناشر انجمن شرقی معرفی شد و به مدت شش ماه نزد او به کارآموزی پرداخت (گرین، ۱۳۹۰).

بنابر اظهارات میرزا صالح در سفرنامه‌اش، وی پس از اتمام دوره یادگیری نزد واتس در بیستم شعبان ۱۲۳۴ ق. با تهیه اسباب و ادوات چاپ، از راه دریا قصد عزیمت به ایران می‌کند و در ۱۲۳۵ ق. به تبریز وارد می‌شود (شیرازی، ۱۳۸۷، ص ۵۰۷). با این حال، به‌رغم بسیاری از اقدامات ارزنده وی و با توجه به اینکه در بسیاری از منابع او را بانی چاپ در ایران می‌دانند نمی‌توان او را بنیانگذار نخستین چاپخانه در تبریز دانست؛ زیرا تاریخ ورود او به کشور دو سال پس از انتشار کتاب چاپ سربی به زبان فارسی در این شهر بوده است.

رساله جهادیه تألیف میرزا عیسی قائم‌مقام اول، نخستین کتابی است که به‌روش چاپ سربی به سال ۱۲۳۳ ق. در ایران و در شهر تبریز منتشر شده است (بابازاده، ۱۳۷۸) (تصویر ۱). این کتاب که به‌دستور فتحعلی شاه و به‌منظور کمک به ولیعهد تهیه شده، مجموعه‌ای از فتاوی علمای شیعه مبنی بر لزوم جهاد علیه دشمنان اسلام در جنگ ایران و روس است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳). در بخشی از اعلام جهاد علما در این رساله آمده است: "واجب است بر کسی که آن حضرت او را منصوب ساخته و به تهیه اسباب قدرتش پرداخته و اوست والی ولایت کبری و نایب سلطنت عظمی عباس میرزا پس بر جمیع مردم که قدرت دارند واجب است که اطاعت فرمان ایشان کنند و در جیش ایشان حاضر و به جهاد مشغول شوند و دفاع کنند با کفار لئام با نیزه‌ها و شمشیرهای انتقام تا نشکنند شوکت اسلام..." (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳، ص ۹۲).

1. Joseph Darcy

2. Richard Watts. به جهت

بدخوانی تا مدت‌ها هویت معلم وی در کتب مختلف و حتی سفرنامه او دانس نوشته شده بود (گرین، ۱۳۹۰، ص ۱۴۷).

3. Type founder

تصویر ۱. صفحه آغازین و انتهایی از رساله جهادیه ۱۳۳۳ ق. محل نگهداری: کتابخانه ملی

در ارتباط با تاریخ چاپ آن نیز در ترقیمه کتاب نوشته شده است:

"قد تم الكتاب علی يد اضعف العباد محمد علی ابن حاجی محمد حسین الاشتیانی
المأمور بعمل الطبع من الدولة العلیه القاجاریه فی دار الانطباع الواقعة فی بلده تبریز
بتاریخ خمس و عشرين شهر رمضان المبارک سنه ۱۳۳۳ هجریه"

آن گونه که منابع نشان می دهد، به همت ناشران و عاملان ورود این صنعت به کشور،
محمد علی آشتیانی نخستین آغازگر چاپ با حروف متحرک در ایران بوده است که رساله
جهادیه را به چاپ رساند، اما مشخص نیست ماشین چاپی این کتاب از کجا آمده و یا وی
کجا و نزد چه کسی فن چاپ را آموخته است.

کنکاش در منابع مختلف پیرامون تاریخ چاپ در ایران و به طور اخص این کتاب،
نکته ای بسیار مهم را متذکر می شود آن چنان که عده ای از پژوهشگران به کتاب دیگری به نام
فتح نامه اشاره دارند که در همان سال ۱۳۳۳ ق. در تبریز به طبع رسیده است. استاد سعید نفیسی
معتقد است که نخستین چیزی که در این چاپخانه انتشار یافته فتح نامه بوده و نخستین کتابی
که از آن بیرون آمده رساله جهادیه است که در سال های ۱۳۳۳ و ۱۳۳۴ ق. دو بار انتشار
یافت (نفیسی، ۱۳۲۵، ص ۲۳). همچنین آلبرت هوتم شیندلر^۱ که در ۱۲۹۶ ق. مأمور برقراری
ارتباط تلگرافی میان تهران و مشهد بوده، در نامه ای به حسن تقی زاده، عنوان می دارد که به
سال ۱۳۳۳ ق. شخصی به نام آقازین العابدین تبریزی کتابی موسوم به فتح نامه را برای نخستین

1. Albert Houtum Schindler

بار در ایران با حروف عربی به چاپ رسانده است (تقی زاده، ۱۲۹۰، ص ۱۲). از دیگر سو، مجتبی مینوی در مقاله‌ای ذکر می‌کند "تمی دانم رساله جهادیه همان فتح‌نامه است یا کتاب دیگری است" (مینوی، ۱۳۳۲، ص ۳۱۵-۳۱۶). محمدعلی خان تربیت نیز اشاره می‌کند که میرزا عیسی قائم‌مقام، دو رساله کوچک و بزرگ راجع به جهاد تألیف کرده که رساله کوچک به فاصله پانزده ماه، دو مرتبه در مطابع تبریز به چاپ رسیده است (تربیت، ۱۳۱۳، ص ۶۵۹). در دوره متأخر نیز عده‌ای بر این باورند که مقصود استاد تربیت از دو رساله، همان دو جهادیه بوده که علاوه بر نسخه مورد بحث بعدها در تاریخ ۱۲۳۴ ق. نیز توسط میرزا زین العابدین تبریزی تجدید چاپ می‌شود^۱ (بابازاده، ۱۳۷۸). برخی نیز همچون مارزلف^۲ گمان دارند کتاب مجزایی تحت عنوان فتح‌نامه هرگز وجود نداشته است و فتح‌نامه و رساله جهادیه می‌توانند یکی باشند؛ زیرا نسخه چاپی ۱۲۳۳ ق. از رساله جهادیه موجود است، در حالی که هیچ نسخه‌ای از فتح‌نامه در دست نیست (مارزلف، ۱۳۸۵، ص ۲۳). نگارنده نیز تاکنون با نوشتاری مواجه نشده است که مؤلف آن هر دو کتاب را دیده و به مقایسه پرداخته باشد. در حال حاضر، سه نسخه از کتاب رساله جهادیه وجود دارد که دو نسخه آن در کتابخانه مسجد اعظم قم^۳ و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران^۴ و دیگری به شماره بازیابی ۳۲۵ ر. در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود. این نسخه به‌عنوان پایه اصلی مورد پژوهش قرار گرفت.

یافته‌ها

طراحی حروف و تایپوگرافی^۵

در طول سالیان، شاهد تکامل حروف چاپی (تایپ)، از انواع حروفچینی تا گونه‌هایی مدرن بوده‌ایم. اما همزمان با اختراع صنعت چاپ در قرن ۱۵م. بود که کاربرد این واژه رایج شد، یعنی زمانی که یوهانس گوتنبرگ^۶ آلمانی در سال ۱۴۵۰م. حروف فلزی متحرک^۸ و قالب حروف^۹ را ابداع و غرب را از شیوه نوین چاپی خویش مطلع ساخت (وایت، ۱۳۸۹). او با نبوغ خود دریافت که اگر به‌جای استفاده از الواح چوبی برای چاپ یک صفحه، حروف منفرد به صورت قطعات مجزای فلزی قالب‌ریزی شوند و سپس صفحه‌ای را تشکیل دهند، کارایی چاپ بسیار بهتر خواهد شد (کرایگ و برتون، ۱۳۹۰). کار با این حروف را که بر روی پایه‌های سربی چیده می‌شد تایپوگرافی نامیدند که از دو لغت تایپو^{۱۰} به معنی حروف چاپی و گرافی^{۱۱} به معنی طراحی و نوشتن تشکیل شده است. از این رو، می‌توان گفت که این واژه به‌روشنی به طراحی و نگاشتن با حروف چاپی اشاره دارد (وایت، ۱۳۸۹). تایپوگرافی در معنای جامع شامل طراحی و انتخاب نوع تایپ فیس^{۱۲}، اندازه حروف^{۱۳}، تعیین رعایت فواصل بین حروف، کلمات و سطرها بر مبنای ساختار مفهومی متن است (مقالی، ۱۳۹۰).

۱. فقط دو نسخه این کتاب رساله جهادیه با حروفی کاملاً متمایز نسبت به نسخه اول موجود بوده که در کتابخانه‌های ملی تهران و آستان قدس مشهد نگهداری می‌شوند (نگارنده).
2. Ulrich Marzolph
۳. این نسخه توسط آقای مجید غلامی جلیسه، پژوهشگر متون چاپی به اینجانب گزارش شده است.
۴. این نسخه توسط داوران این فصلنامه اعلام شده است.
5. Typography
6. Type
7. Johannes Gutenberg
8. Movable Types
9. Matrix
10. Typo
11. Graphy
۱۲. Typeface. عموماً حروف الفبا.
- علامت نوشتاری، اعداد و گاهی سمبل‌ها را شامل می‌شود (مقالی، ۱۳۹۰، ص ۱۶).
13. Point

به بیانی دیگر، تایپوگرافی در دو بخش خود را نمایان می‌سازد. بخش تخصصی آن به طراحی تایپ فیس یا قلم و بخش دیگر به جنبه‌های کاربردی، یعنی به تنظیمات و کار با حروف، می‌پردازد. در هر دو صورت، طراح باید برای رسیدن به هنر تایپوگرافی، از شناختی کامل نسبت به تایپ و قدرت تجزیه و تحلیل و اعمال تغییرات صحیح برخوردار باشد.

ویژگی ظاهری

این کتاب ۸۴ صفحه‌ای، بر روی کاغذی نخودی رنگ به چاپ رسیده که دارای جلدی از نوع تیماج مشکي ضربی در ابعاد ۲۰/۷×۱۵ س.م است. هر صفحه آن ۱۳ سطر دارد؛ در صفحه ۶۸ برگ‌شمار، ناگاه به ۱۴ سطر تغییر می‌یابد که علت آن مشخص نیست. ابعاد سطرهای چیدمان شده در صفحات ۹/۵×۱۴ س.م بوده و مانند نسخ خطی، صفحات با جداولی ساده به ابعاد ۱۰×۱۵ س.م محاط شده‌اند. مرکب کتاب مشکي است و عاری از هرگونه عناصر تزئینی و تصویری است و فقط در برخی صفحات، نام‌های فتحعلی شاه و شاهزاده عباس میرزا به رنگ طلایی خوشنویسی شده تا بدین طریق بتوان توجه خواننده را نسبت به نام این افراد جلب کرد. با توجه به زبان نوشتاری فارسی این کتاب، آیات و احادیثی نیز در متن به زبان عربی آورده شده که گویی بعدها به منظور درست خوانی این عبارات، بر روی آنها اعراب گذاری دستی به رنگ مشکي و در معدود صفحاتی به رنگ سرخ اعمال شده است. به بیانی دیگر، می‌توان گفت در این کتاب هیچ‌گونه علائم هجایی و یا اعراب گذاری چاپی انجام نپذیرفته است.

نوع خط و ویژگی حروف

بهره‌گیری از حروف مناسب برای حروفچینی، نخستین و مهم‌ترین عامل در خوانایی متن است. با نگاهی به متن می‌توان به استفاده از خط نسخ در رساله جهادیه پی‌برد. با ورود حروف سربی کتاب‌های اولیه از خارج کشور، شکل تازه‌ای از کاربرد خط و نیاز گسترده به حروف قابل تکثیر فارسی برای چاپ رواج یافت. تا پیش از طبع این اثر، همه کتاب‌ها توسط خوشنویسان با قلم‌های نستعلیق، شکسته نستعلیق، و نسخ نگارش می‌شد اما با آغاز به کار چاپ این کتاب، طراحی حروف و تایپوگرافی فارسی به‌طور جدی در ایران مطرح و اولین گام‌ها در راه حروفچینی سربی برداشته شد و خط نسخ نیز به بهای از دست دادن بسیاری از زیبایی‌هایش به قالب حروف سربی در آمد. البته دلایل استفاده از این خط به ساختار آن نیز بستگی دارد که از مهم‌ترین ویژگی‌های آن خوانایی، زیبایی، ساختار هندسی مناسب برای حروفچینی و تقسیم متعادل فضای مثبت و منفی و قابلیت سازگاری با حروف‌سازی متحرک فلزی است. این عوامل می‌تواند امکانات متنوعی را در اختیار طراحان قرار دهد.

خط نسخ مورد استفاده در این کتاب، عربی بوده و به همین سبب بعضی از ویژگی‌های رسم الخط عربی به وفور در آن دیده می‌شود. به عنوان نمونه برخی حروف فارسی در شکل ظاهری با حروف متناظر خود در عربی متفاوت هستند. به طور مثال، حرف "ک" در فارسی در حالت پایانی یا مفرد با سرکش نوشته می‌شود در حالی که این حرف در عربی در هر دو حالت سرکش خود را از دست می‌دهد. همچنین، حرف "ی" نیز در حالت آخر در فارسی بدون نقطه بوده، اما هنگامی که به شکل عربی درمی‌آید دو نقطه در زیر آن "ی" قرار می‌گیرد (تصویر ۲).

وان عبارتست از قطعان ملوک لغار که اراضی اختصاصی

تصویر ۲. فقدان سرکش (ک) در حالت حرف آخر و استفاده از (ی) در رساله جهادیه ۱۲۳۳ ق.

پس نکته مهم، به کارگیری و یا عدم به کارگیری برخی حروف و یا شکل خاصی از یک حرف در این کتاب است که رابطه مستقیمی با خط عربی دارد و این حالت طیف وسیعی از حرف‌ها را شامل شده است. همچنین تفاوت شیوه چینش و نوع حروف آن، به لحاظ تکنیکی، با اصول حروفچینی و صفحه‌آرایی امروزی کاهش میزان خوانایی در بخش‌هایی از متن به پایین‌ترین سطح ممکن را به همراه داشته است؛ عدم استفاده از حرف "گ" یکی از مهم‌ترین آنهاست. در هیچ‌یک از صفحات به طور قطع این حرف وجود نداشته و به جای آن از حرف "ک" استفاده شده است. به طور مثال، کلمه "گفت" به صورت "کفت" نگاشته شده که این مسئله به همراه کیفیت چاپی پایین کتاب، خوانایی را بسیار مشکل کرده است. این امر به گونه‌ای دیگر، درباره حرف "الف" صادق است؛ نگارش حرف "ا" در هر جا که باید با سرکش "آ" می‌آمده است (تصویر ۳).

اسلامانها با صل و مجتمع ان نفسیر کرده اند و میتوان گفت

تصویر ۳. عدم استفاده از حروف (گ) و (آ) در متن در رساله جهادیه ۱۲۳۳ ق.

از مباحث کاربردی در استفاده از اتصالات در طراحی حروف سربی علاوه بر شکل‌های معمول حروف بوده که سبب جایگیری کلمات بیشتر در یک سطر می‌شده است و ریشه آن

را باید در شیوه‌های خوشنویسی جستجو کرد. زیرا یکی از خصایص خطوط فاسی و عربی، حروف ترکیبی یا مرکب است که در خوشنویسی نسخ نیز مورد استفاده بوده و طراحان تایپ اولیه به پیروی از آن، حروف را با یکدیگر ترکیب و قالب و بلوک سربی جداگانه‌ای را می‌ساختند (مقالی، ۱۳۹۰)؛ مانند پیوستن حروف "ل" و "الف" و به‌وجود آمدن حروف مرکب "لا" و نیز ترکیب "الف"، "ل"، "ل"، "ه" و "پدید آمدن "الله". این ترکیبات در صفحات رساله جهادیه کاربرد بسیار داشته است.

گویی چاپچی تا آنجا که می‌توانسته سعی کرده از تمامی حروف و اشکال آن در متن استفاده کند. گاه این حروف جایگاهشان در کلمه مطابق دستورالعمل خط نسخ و گاه بدون در نظر گرفتن اصول وضع شده در خط نسخ بوده است. یعنی از این قاعده که هر شکلی از حروف باید بر اساس قانونی معین شده به حرف خاص بعد از خود متصل شود، تبعیت نکرده است.

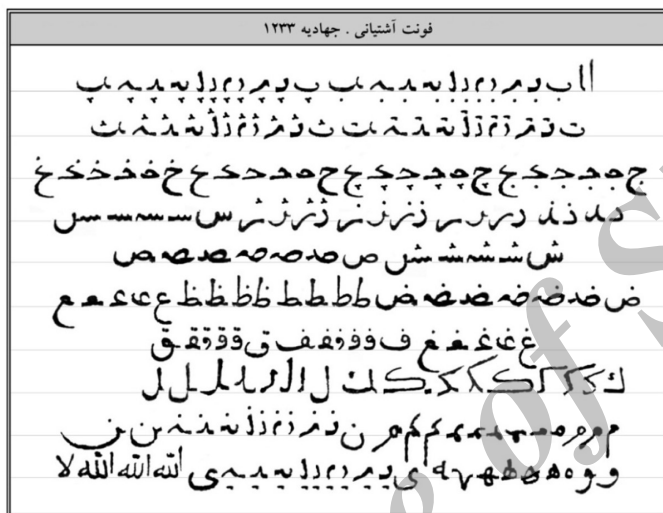
علاوه بر آن می‌توان از شکل‌های دیگری از حروف نام برد که در بعضی کلمات ترکیبات عجیبی را به لحاظ ظاهری ایجاد شده و حروفچین به سبب فقدان شکل‌های دیگری از این حروف ناگزیر از ساخت کلمات با آنها بوده تا جایی که گاه به فاصله بین سطور آسیب رسانده و زیبایی و خوانش کار را نیز تنزل داده است. عوامل مؤثری در خوانایی^۱ و قابلیت خواندن^۲ حروف یک متن وجود دارد که در هنگام حروفچینی و انتخاب حروف باید به آنها توجه شود؛ از جمله آنها می‌توان به فاصله بین حروف^۳، فاصله بین کلمات^۴، فاصله بین سطور^۵ و اندازه حروف اشاره کرد. بسیاری از افراد ممکن است این دو واژه را هم‌معنا بیندارند، در حالی که تمایزی آشکار در آنها وجود دارد. قابلیت خواندن، خوانش آسان یک صفحه چاپ شده و ایجاد جذب خواننده است. در حالی که خوانا بودن رابطه مستقیمی با طراحی، نوع خط، شکل حروف چاپی و طریقه استفاده از آنها در متن دارد (روایت، ۱۳۸۹).

تایپ فیس و شکل حروف

مهم‌ترین مسئله برای بررسی تایپوگرافی و تحلیل حروف این کتاب آگاهی از شکل و ساختار حروف آن است. هرچه شناخت و توجه ما به ظرایف و جزئیات سازنده این حروف بیشتر باشد بهتر می‌توان به شیوه حروفچینی و نوع به‌کارگیری حروف در این کتاب اشراف داشت. زیرا حروف نسخ این اثر به لحاظ شکل ظاهری، اندک تفاوت‌هایی با شیوه مرسوم در کتب خطی داشته که این مسئله و عرضه حروف نسخ سربی جدید، در نهایت، زمینه‌ساز ظهور نخستین تایپ فیس فارسی در کتب ایرانی شده است. به‌همین منظور، برای درک و آشنایی بیشتر با این قلم، با مراجعه به نسخه اصلی کتاب، حروف به‌کاررفته در متن آن به‌دقت بررسی و سپس یک‌به‌یک استخراج و به‌صورت منظم در کنار هم چیده شد تا بتوان هرچه بیشتر به

1. Legibility
2. Readability
3. Letter Space
4. Word Space
5. Line Space

ظرافت و ساختار این حروف پی برد (تصویر ۴). به هر یک از حروف نامی اختصاص داده شده و برای زیبایی بصری، تنها در جای قرارگیری نقاط در حروف و همین طور چینش آنها بر روی خط زمینه اصلاحاتی صورت گرفته است. بدین حالت که سعی شده با حفظ شکل اصلی طراحی اولیه، فقط میزان قرارگیری آنها در یک راستا اصلاح شود تا هر چه بهتر به لحاظ نمایشی به نوع طراحی حروف امروزی نزدیک تر شود (تصویر ۴).

تصویر ۴. حروف مجزای چاپی استفاده شده در کتاب رساله جهادیه ۱۳۳۳ ق.

حروف الفبای فارسی از نظر نوع قرارگیری در کلمات گوناگون هستند و به اشکال چهارگانه (مفرد، آغازین، وسط، و آخر) تقسیم می شوند. از آنجا که حروف سربی کتاب رساله جهادیه براساس خط نسخ طراحی شده و به سبب اتصالات خاصی که در این شیوه خوشنویسی آن وجود دارد تعداد حروف طراحی شده برای این کتاب به لحاظ ظاهری بسیار متنوع است؛ زیرا اتصال حروف به قبل و یا بعد از خود از مشخصه های آشکار رسم الخط فارسی است. حروف فارسی به دو دسته منفصل که به حرف بعد از خود نمی چسبند مانند (ا، د، ذ، ر، ز، و) و متصل که قابلیت اتصال به حرف بعد از خود را دارند تقسیم می شوند (فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۸۴). بر این اساس، در این کتاب با تنوعی بسیار در شکل حروف روبه رو هستیم که جداسازی و یافتن آنها در متن کتاب به علت پراکندگی، کاری بس دشوار بوده است. این تعدد شکلی سبب شده است از ۳۶ حرف مفرد، ۷۸ حرف آغازین، ۵۰ حرف وسط و ۳۷ حرف آخر به اضافه ۴ حرف مرکب استفاده شود که در مجموع تایپ فیزی بدیع با ۲۰۵ کاراکتر را ساخته است.

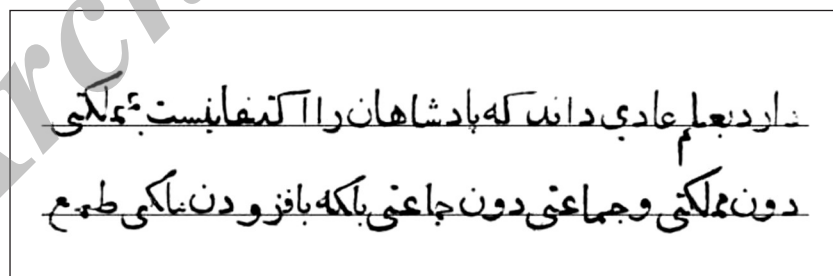
۱. حروفی که به تنهایی در کلمات مورد استفاده قرار می گیرند یعنی نه از سمت چپ و نه از سمت راست به حرفی متصل نمی شوند و کاملاً مستقل هستند.
۲. به اولین حرف یک کلمه گفته می شود که در این حروف، اتصال به حروف دیگر از سمت چپ و عدم اتصال از سمت راست است.
۳. حروفی که در وسط یک کلمه قرار گیرد و از سمت چپ و راست به حرف دیگر متصل می شوند.
۴. حروفی است که در آخر کلمات قرار می گیرد و از سمت راست به حرف قبلی و از سمت چپ مستقل از حروف دیگر هستند.

خط کرسی^۱

جایگاه حروف و مکان قرار گرفتن آنها بر مبنای خط کرسی یا زمینه در نظر گرفته می شود. بدین معنا که خط یا خطوط مستقیمی را در نظر می گیرند تا کلمات و حروف را به میزان آن به طور قرینه و معادل هم در سطری مرتب، جایگزین سازند (فضایلی، ۱۳۶۳)؛ به شکلی که بالاترین و پایین ترین بخش های حروف (صعود یا نزول) و فاصله حروف و کلمات باید از یک خط افقی فرضی پیروی کنند. شیوه قرارگیری حروف بر روی خط کرسی در حروفچینی و یا تایپوگرافی امروزی دارای ظرایفی است که عدم رعایت آن می تواند چگونگی چینش مجموعه ای از حروف طراحی شده برای یک قلم خاص را مشکل کند. تنوع در خطوط راهنما برای رسیدن به فرمی اصولی در حروف ضروری است. این خطوط راهنما، خط راهنمای پایه یا کرسی است که حروف روی آن قرار می گیرند و خطوط راهنمای ارتفاع منحنی ها، ارتفاع دندانها^۲، بالاترین نقطه حروف^۳ و پایین ترین قسمت حروف^۴ را شامل می شوند (ذوقبی، ۱۳۹۰).

برای بررسی خط کرسی در کتاب رساله جهادیه باید از دو منظر به آن نگریست. ابتدا مشاهده صفحات و درک بصری وجود خط کرسی و دوم، جایگاه شکلی حروف بر روی آن و دقت در تناسبات در هنگام طراحی.

در نگاه نخست، عدم رعایت فواصل، کیفیت پایین و شکل ظاهری حروف سبب شده تا احساس فقدان خط کرسی قوت بیشتری بگیرد. اما با رسم یک خط فرضی می توان دید، چاپگر تا آنجا که توان داشته و دانش فنی به او اجازه می داده سعی کرده است در قرارگیری حروف بر روی خط زمینه کوشا باشد. در نمونه زیر می توان به جایگاه هر چند ناقص خط کرسی در این کتاب نظری انداخت (تصویر ۵).

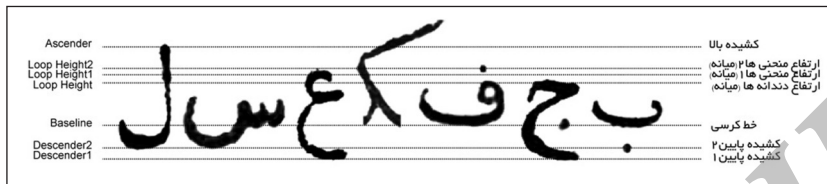

تصویر ۵. نقش خط کرسی و چینش حروف بر روی آن در نگاه کلی

1. Baseline
2. The Loop Height
3. The Tooth Height
4. The Ascender Height
5. The Descender Height

اما هنگامی که از منظر فنی و اصول طراحی به این حروف می نگریم کاملاً آشکار است که هیچ دقتی در خلق آنها برای حروفچینی سربی صورت نگرفته است. در تصویر ۶ دیده می شود که

محل قرار گیری حروف نسبت به خطوط راهنمای دندان، منحنی و خطوط بالا و پایین در چه وضعیتی است. به طور مثال، در حروف "ج، ع، ل" تا حد زیادی قواعد رعایت شده، ولی در حرف "ف" تا حدی کمتری و در حروف "ب، ک، س" هیچ تناسب و حساسیتی در طراحی بخش های آن نسبت به خطوط کرسی دیده نمی شود. وجود این تعداد فواصل نامنظم بین کرسی های این نوع تایپ سبب شده است مسیر چشم در هنگام خواندن، ریتم ناموزونی را در پی بگیرد.

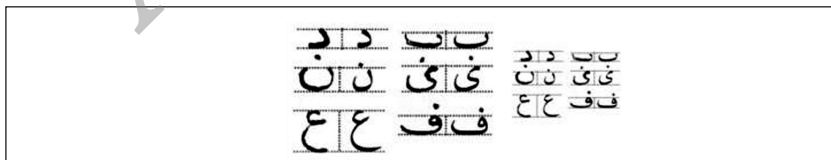

تصویر ۶. جایگاه حروف بر روی خط کرسی به لحاظ نکات تکنیکی در طراحی آنها

اندازه حروف

در مبحث طراحی حروف، اندازه یا سایز از اهمیت ویژه ای برخوردار است. اندازه حروف، از بالای حرفی که بخشی از آن تا بالاتر از بدنه اصلی امتداد یافته تا پایین حرفی که بخشی از آن تا پایین تر از بدنه اصلی کشیده شده سنجیده می شود. در قرن ۱۸م. حروفچینی فرانسوی به نام فیرومن دیدو^۱ نخستین واحد استاندارد برای سنجش اندازه یک حرف، یعنی پوینت^۲ را ابداع کرد (پهلوان، ۱۳۷۸). هم اکنون دو نوع از آن در جهان وجود دارد: نوع اروپایی با نام دیدوت^۳ به اندازه ۰/۳۷۶ میلی متر^۴ و نوع انگلیسی-آمریکایی^۵ که از پوینت اروپایی کوچک تر و اندازه آن معادل ۰/۳۴۹ میلی متر است (وولمن^۶، ۱۹۹۷).

برای اندازه گیری پوینت حروف و به منظور نزدیک شدن به اندازه حروف کتاب، صفحات در اندازه های واقعی اسکن و سپس در نرم افزار اجرا شد تا بتوان پس از جداسازی حروف از متن اصلی و مقایسه آنها با اندازه پوینتی که در نرم افزار وجود داشته به اندازه ای که احتمال می رود از آن استفاده شده باشد پی برد. بدین گونه مشخص شد که اکثر حروف آن از پوینتی بین ۱۴ و ۱۵ تشکیل شده و به ندرت اندازه بعضی از حروف ممکن است از این قاعده پیروی نکنند. این مقدار در مقایسه با حجم تمامی حرف های به کار رفته در صفحات بسیار ناچیز است (تصویر ۷).

تصویر ۷. پوینت حروف: سمت راست در اندازه اصلی و سمت چپ در اندازه آزمایشی

1. Firmin Didot

2. Point

3. Didot Point System

۴. در ایران نیز این واحد استفاده می شود (نگارنده).

5. British-American Point System

6. Woolman

فاصله بین حروف

یکی از نکات مهم در حروفچینی و طراحی حروف، تنظیم فواصل بین حروف است. زیرا باید توجه داشت که فضای داخل یک حرف و حتی در اطراف آن همانند خود آن حرف ارزشمند بوده و فاصله بین آنها باید به تناسب فاصله‌ای که بین کلمات نیز وجود دارد تنظیم شود. به همین منظور، یکی از روش‌های جبران فاصله بین حروف، استفاده از روش کرنینگ^۱ است؛ یعنی به منظور زیباتر شدن نمای یک کلمه، در فاصله بین حرف آن تغییر و تنظیمی صورت پذیرد که در نهایت به حذف فضای نامتناسب بین حروف منتهی شود (پورممتاز، ۱۳۸۸). این عمل بیشتر در حروفچینی لاتینی امکان‌پذیر بوده و در خطوطی مانند فارسی که نگارش بیشتر حروف آنها به هم پیوسته است بسیار محدود و عموماً بین حروفی که در کلمات ایجاد شکاف می‌کنند مانند (ا، د، ذ، ر، ز، ژ، و) می‌تواند کاربرد داشته باشد و از آنجا که حروف سربی در قالب‌های مستطیل شکل عمودی ساخته می‌شدند این فواصل ناخواسته زمینه‌ساز یکی از مهم‌ترین نواقص تایپوگرافی فارسی شده است. درباب این موضوع در کتاب رساله جهادیه به دلیل اینکه نخستین تجربه چاپی در کشور بوده نمی‌توان زیاد نکته‌سنجی کرد و همان‌گونه که در تصویر ۸ دیده می‌شود فاصله حروف در سطور و صفحات مختلف آن بسیار در نوسان بوده و گاه تا مرز ناخوانایی پیش می‌رود و البته به ندرت در بعضی صفحات سعی شده برای رساندن طول سطر به اندازه‌ای مناسب، فاصله‌ها کم شود که باز در نهایت نتیجه‌ای جز عدم زیبایی و خوانایی را دربر نداشته است. همچنین با وجود وفاداری طراحی این حروف به ساختار خط نسخ، از مهم‌ترین ویژگی خوشنویسی این خط که رعایت نقطه‌گذاری بین حروف به منظور تناسب فواصل است، اثر منسجمی در آن دیده نمی‌شود. به عنوان نمونه مشاهده می‌شود که حتی بین حروف متصل به یکدیگر در یک کلمه نیز معیار ثابتی وجود نداشته و این فواصل در هر کلمه به گونه‌ای مخصوص به خود اجرا شده است.

مطاع واجب شمس ندو نیز پیر و بی رئیس را آله نصب
و اینک بوقنی اندک و جهدی بسیار در کاخ دین مبین باغی چون

تصویر ۸. نوسان فواصل بین حروف در دو صفحه مختلف

فاصله و کشیدگی بین کلمات

فاصله: فاصله بین کلمات در زیبایی و خوانایی متن بسیار مؤثر است. این فاصله همچون 1. Kerning

ارتباط مستقیمی که با فاصله بین حروف دارد باید مانند آن نیز غیر محسوس باشد؛ یعنی نه آنقدر زیاد که خواننده به وجود فاصله‌ها و کلمات جداگانه پی‌برد^۱ و نه آنقدر کم که به علت نزدیکی کلمات میزان خوانایی سخت و به حداقل برسد. در حروف فارسی به دلیل وجود دوایر و منحنی‌ها در فرم ظاهری حروف، که منجر به پیدایش فضای بیشتری نیز در میان کلمات می‌شوند، نیاز به هماهنگی و برقراری تنظیمات لازم بین این فضاها بیشتر احساس می‌شود. در چاپ سربی برای ایجاد فاصله بین کلمات از قطعات فلزی با عرض ثابت استفاده می‌شد که این قطعه به قدر کافی در بین و پایین‌تر از سطح حروف چاپی چیده شده قرار می‌گرفت تا از چاپ شدن سطح آنها جلوگیری کند. "اصطلاحی که برای این فاصله در چاپخانه‌های ایران رایج است، "فاصله بجا" بوده که معمولاً معادل ۳ پوینت است" (ادیب سلطانی، ۱۳۸۱)؛ اما در شیوه خوشنویسی، نقطه را به عنوان واحد سنجش فاصله میان کلمات در نظر می‌گیرند که از یک تا سه نقطه برای آن معین شده است (مقالی، ۱۳۹۰). در همین راستا، طبیعتاً اگر بخواهیم فاصله بین کلمات را در رساله جهادیه مورد بررسی قرار دهیم، همان‌طور که در تصویر ۹ مشخص است، تنظیم خاصی را برای آن نمی‌توان مشاهده کرد و این فاصله‌ها در سطور به خصوص به دلیل ساختار حروف سربی و نوع اتصالات، بسیار در تغییر هستند و اگر احیاناً موردی نیز دیده می‌شود بیشتر به سبب نوع رسم الخط فارسی است که ناخودآگاه به لحاظ مفهومی سبب جداسازی کلمات شده است.

علیه‌واله اعیاد می‌چند اول کسر دوینا بر اجازت این

تصویر ۹. عدم رعایت فاصله میان کلمات

در برخی مواقع نیز چاپگر فاصله‌ها را به منظور تنظیم طول سطر به صورت دستی اصلاح کرده اما نمی‌توان این عمل را یک اصل کلی قلمداد کرد؛ زیرا این نوع تنظیم، بیشتر در خدمت عدم زیبایی بصری بوده است. در هر سوی، این فقدان تنظیم یکسان فاصله به پایین آمدن توانایی خوانش متن انجامیده که در حروفچینی فارسی برای جبران این نقصان از قابلیت کشیده^۲ استفاده می‌شود که در ادامه بدان اشاره خواهد شد.

کشیده: در حروفچینی فارسی به دلیل متصل بودن حروف، برای برابر کردن سطور و جلوگیری از فاصله‌های نامناسب بین کلمات، امکان جدیدی ایجاد می‌شود که خط لاتینی فاقد آن بوده و آن فاصله‌دار کردن حروف پیوسته به کمک خط کشیده (ـ) است. باید توجه کرد که کشیده در حروفچینی و تایپوگرافی با روش کشیدن کلمات در خوشنویسی تفاوت

۱. اگر به این فواصل به اندازه

کافی دقت نشود سبب ایجاد فضایی

سفید رنگ در راستایی عمودی می‌شود

که حس ناموزون و نامطلوبی را به صفحه

حروفچینی شده می‌دهد. "به این فاصله در

انگلیسی رودخانه یا river و در فرانسه آن

rua به معنای کوچه و خیابان می‌نامند"

(ادیب سلطانی، ۱۳۸۱، ص ۸۱۲).

2. Kashida

کیفی دارد. کشیده در حروفچینی به هیچ وجه به شکل یا وضعیت حرف ربطی ندارد و طراح نیز به خود اجازه کشیدن حروف را نمی دهد. او تنها فاصله بین حروفی که باید به هم پیوسته باشند را با خط کشیده پر کرده تا سطر به اندازه دلخواه طولانی شود. اگر استنباط ما از کشیده این باشد که آن را کشیدگی حروف بدانیم، در واقع بهره گیری از حروف ماشینی را با خوشنویسی که از آزادی قلم برخوردار است یکی دانسته ایم (سپهر، ۱۳۸۸).

در باب این موضوع در کتاب رساله جهادیه می توان ابراز داشت که استفاده از کشیده در آن بسیار کم صورت گرفته است. اما همین مقدار استفاده اندک، این مسئله را یادآور می شود که تنظیم فاصله بین کلمات و طول سطور با این ابزار، از همان ابتدا از دغدغه های اصلی حروفچینان و طراحان حروف کتب سربی بوده است و نکته جالب این که در این کتاب، کشیده تنها در کلماتی استفاده شده که به حرف (الف) آخر یا (لا) ختم می شوند و در غیر این صورت در اتصال هیچ حروفی به یکدیگر نمی توان اثری از آن را مشاهده کرد (تصویر ۱۰).

دست نوازند یافت که اکنون نام اختیار نواک را بخارهما

تصویر ۱۰. جایگاه کشیده در کلمات

فاصله بین سطرها

به مقدار فاصله میان سطرهای متن لدینگ^۱ گفته می شود و مقدار آن از خط کرسی مربوطه تا خط کرسی دیگر اندازه گیری می شود. این فاصله برای توجه بیشتر و دقیق تر به طول خط مورد استفاده قرار می گیرد که همچنین می تواند فضای متن را تحت تأثیر قرار داده و قابلیت خوانش آسان متن را بالا ببرد (برو کمان، ۱۳۸۶). فاصله مناسب باید به اندازه ای باشد که بخش بالا رونده و پایین رونده حروف تداخلی با یکدیگر نداشته باشند (وایت، ۱۳۸۸). در سیستم حروفچینی ایرانی به عمل لدینگ، اشپون گذاری^۲ نیز می گویند. یعنی در بین سطرها قطعه ای باریک فلزی یا مقوایی تعبیه می شد تا بدین طریق بتوان بین خطوط، جداسازی و فاصله مناسب را ایجاد کرد. علاوه بر آن از اصطلاح دیگری همچون رگلت^۳ نیز استفاده می شود که اصطلاحاً به فواصل بین سطری تا ۴ پوینت، اشپون و از ۶ پوینت به بالا رگلت گفته می شود (مشهوری، ۱۳۸۰).

در کتاب مورد بررسی سعی شده است تا یک فاصله ۸ میلی متری ثابت بین سطرهای تمامی صفحات رعایت شود تا از کاهش میزان خوانایی و یا افزایش تعداد برگ های کتاب جلوگیری کند.

۱. به سبب استفاده از سرب بین سطرها به آن Leading (به معنای سرب) گفته می شود (نگارنده).
2. Carding-Shpon
3. Reglet

ارتفاع نامنظم اکثر حروف طراحی شده برای این کتاب، همچون حروف خانوده (ک) و (م) نیز هیچ خللی در فواصل بین سطور ایجاد نکرده و حروفچین با تمام این مشکلات و تنها با معیار قرار دادن خطوط کرسی به عنوان پایه کار، در مواقعی که بخشی از حروف سطر پایین به انتهای حروف سطر بالا نیز نزدیک می شده، باز با جدیت این فاصله ۸ میلی متری را حفظ کرده است که اگر پوینت را یکی از معیارهای اندازه گیری این امر و معادل ۰/۳۷۶ میلی متر بدانیم می توان گفت که فاصله بین سطور این کتاب تقریباً برابر با ۲۱ پوینت بوده که مشخصاً بیانگر فاصله نسبتاً زیاد بین سطرهاست (تصویر ۱۱).

طبستان و اذربایجان است و همچنین هر ان و فوشج و توابع
ان و از استهای خراسان تا کرمان و همدان تا فروین و حوالی

تصویر ۱۱. فاصله ۸ میلی متری ثابت و ارتفاع زیاد میان سطرها

ارتفاع حروف

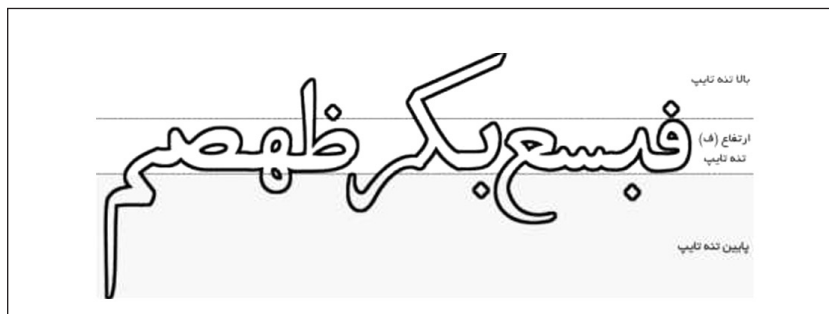
در تایپوگرافی لاتینی به فاصله میان خط کرسی تا خط میانه که تقریباً تمامی حروف کوچک در آن قرار می گیرند و معادل ارتفاع حرف کوچک X است ارتفاع ایکس^۱ می گویند (وولمن^۲، ۱۹۹۷). هرچه این ارتفاع در حرفی بلندتر در نظر گرفته شود، آن کلمات بزرگ تر به نظر می آیند. تایپ‌هایی که از ارتفاع ایکس بالایی برخوردارند بین سطور آن باید فاصله گذاری زیادی اعمال شود تا کمبودهای منفی داخل آنها جبران شود. اما در زبان فارسی، به دلیل تنوع حروف اول و وسط، قادر نیستیم چیزی مشابه ارتفاع مذکور داشته باشیم؛ ولی به منظور داشتن معیاری برای ارتفاع حروف، حرف "ف" می تواند به عنوان حداکثر ارتفاع حروف اول و وسط در یک تایپ انتخاب شود (مقالی، ۱۳۹۰، ص ۴۲).

به همین منظور، برای دریافت چگونگی میزان ارتفاع حروف سربی به کاررفته در رساله جهادیه، حروف آن در نرم افزار اجرا شد و براساس ارتفاع حرف "ف"، به بررسی دیگر حروف شاخص این مجموعه پرداخته شد (تصویر ۱۲). همان گونه که مشاهده می شود طراح این حروف سربی ارتفاع بسیار زیادی را برای پایین تنه به نسبت بالاتنه حروف با توجه به اندازه پوینت آنها در نظر گرفته که این تفاوت فاحش علاوه بر اینکه اثر مستقیمی در تداخل حروف دو سطر با یکدیگر داشته، در بعضی مواقع سبب به هم خوردن تمرکز خواننده در هنگام مطالعه متن نیز می شده است.

1. X-height

2. Woolman

تصویر ۱۲. ارتفاع نامتناسب و فاصله عمودی بسیار ابتدا تا انتهای حروف

وزن و ضخامت حروف

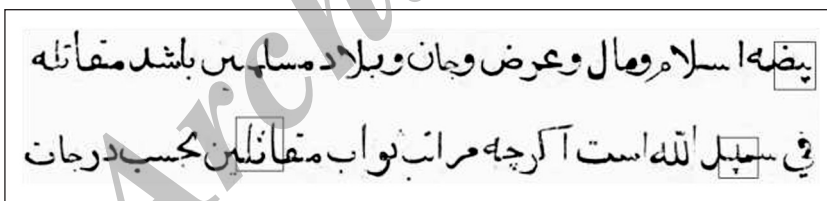
یکی از شاخص‌ترین خصوصیات حروف وزن آنهاست که می‌تواند بسیار سبک و یا سنگین جلوه نماید. با افزایش ضخامت حروف، انرژی آنها بیشتر شده و در نتیجه حروف ضخیم، نسبت به فضای اشغالی، وزن بیشتری داشته و در مقایسه با حروف نازک‌تر^۱ به صورت یک توده بصری جلوه‌گر می‌شوند. در نگارش فارسی، وزن اغلب حروف مدور زیر خط کرسی، نسبت به حروف عمودی و افقی، بیشتر است؛ و در طراحی حروف چاپی این توازن، نسبت به خطوط سستی، بیشتر ملاحظه شده و ضخامت یکسان حروف به این امر کمک شایانی کرده است. میزان تأثیر بصری هر حرف مستقیماً به نیرو و ضخامت خطوط آن بستگی دارد و به طور کلی، حروف هر چه ضخیم‌تر باشند دارای انرژی بصری بیشتری است (افشار مهاجر، ۱۳۹۰). آنچه مشاهده می‌شود این است که ضخامت حروف، به استثنای خانواده "ص" و "ع"، تقریباً به یک اندازه بوده است. البته بعدها در صفحه‌آرایی جدید استفاده از ضخامت‌های متفاوت برای بخش‌های مختلف یک متن به تناسب درجه اهمیت آن رایج گردید؛ اما در این کتاب به مفهوم ضخامت و تنوع حروف اهمیتی داده نشده است و همه حروف بنابر اینکه عنوان باشند یا متن، نام باشند یا حدیث، همگی از ضخامتی عموماً یکسان بهره برده‌اند. لذا زمانی می‌توان بهتر به مفهوم مذکور در این کتاب دست یافت که تنها از منظر ابعاد به ضخامت قلم حروف جهادیه نگریده نشود، زیرا برای اینکه وزن یک متن متعادل شود، علاوه بر تنظیم ضخامت حروف، به کم و زیاد کردن فواصل بین حروف، کلمات، سطرها، فضای داخلی حروف و همچنین خالی و توپر بودن حروف نیاز است و از این طریق می‌توان بیشتر به قدرت ساختار آن دست یافت.

1. Bold
2. Light

جایگاه نقطه در حروف

در حروف الفبای فارسی ۱۷ حرف نقطه‌دار و ۱۵ حرف بی نقطه وجود دارد که تعداد آنها از یک تا سه نقطه در حروف متغیر و جایگاه آنها نیز بین بالا و پایین حروف در نوسان است. در اولین نگاه، شاید این گونه تصور شود که تعداد نقاط شبیه به هم در حروف الفبای فارسی، خود مسبب سرعت و سهولت در طراحی حروف است اما در واقع این نقطه‌ها که از آنها برای تمایز در شکل و آوای حروف استفاده می‌شود امکان دارد در حروفی با اندازه‌های کوچک ناخوانایی و از بین رفتن حروف را دربر داشته باشد و همین‌طور در چینش حروف پر نقطه در کنار هم جلوه نازیبایی را ارائه داده و به تبع آن، طراح را نیز برای تنظیم ریتم حروف با مشکل مواجه سازد.

این کتاب که متشکل از ۱۲۵ حرف نقطه‌دار در تمامی اشکال آن است، از نقاطی با اندازه غیر یکسان سود می‌برد که گاهی اندازه حروف تک نقطه کوچک‌تر از حروف چند نقطه‌ای در نظر گرفته شده و گاه این اندازه‌ها با یکدیگر برابر هستند. این یکی از نکات شاخص در صفحات کتاب است که سبب شده تا این ظن پدید آید که گویی حروف و نقاط از هم مجزا بودند و حروف چین ابتدا حروف سربی را در کنار هم چیده و سپس بر روی آنها نقطه‌ها را قرار داده است؛ و یا اینکه با توجه به اندازه‌های ناهمگون نقاط برای هر حرف قالب‌های متحرک فلزی متناسب با آنها ساخته شده بوده که در این صورت تعداد این حروف بسیار بیش از آن چیزی است که نمود پیدا می‌کند و سختی کار برای حروف چین چند برابر بوده است. این حالت هنگامی بیشتر به چشم می‌آید که نیاز به ساخت حروفی فارسی همچون "چ" بر پایه حروف عربی جاری در این کتاب است، بدین صورت که در پاره‌ای مواقع در محل قرارگیری نقطه در اطراف این نوع حروف، هیچ دقتی صورت نگرفته است (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳. نقش نقطه در حروف فارسی و عدم هم‌راستایی آنها

اما نکته دیگر درباره محل قرارگیری نقطه‌ها و فاصله سلیقه‌ای آن تا حرف است که گاهی خیلی به حروف نزدیک و گاهی از آن بسیار دور شده‌اند که این مورد طبیعتاً هم‌راستا بودن نقاط در یک مسیر که از اصول اولیه حروف‌نگاری بوده را نیز نقض کرده است و به‌نوعی نظریه بالا را می‌تواند به واقعیت نزدیک‌تر کند.

یکی دیگر از نکات جالب توجه در باب نقطه گذاری، نوع چینش نقاط در هنگام ساخت بعضی از کلمات است که بسیار شبیه شیوه رایج تایپوگرافی امروزی است. بدین شکل که زمانی که یک حرف تک نقطه و یک حرف دو نقطه در کنار یکدیگر قرار گرفته اند این نقاط با یکدیگر ترکیب و به جای آنها از فرم نقاط حرفی سه نقطه ای استفاده شده است. این حالت را درباره حروف دو نقطه ای نیز به گونه ای دیگر می شود ابراز داشت؛ یعنی حروفچین در برخی کلمات راستای نقاط حروف دو نقطه ای را از افقی به حالت عمودی تغییر شکل داده و حس جدیدی را به کلمات القا کرده است (تصویر ۱۴).

وهه افسار مذکور، چه دعوتی چه دفاعی جهاد است بعدوان

تصویر ۱۴. ترکیب نقاط با یکدیگر در حروف چند نقطه ای

نشانه گذاری

نشانه گذاری در جمله ها موجب روانخوانی متن شده و چه بسا استفاده نکردن از آنها کل مفهوم یک جمله را تغییر دهد. به همین منظور، برای بهتر و صحیح تر خواندن متن و نشان دادن روابط صحیح اجزای مختلف جمله و فهم مقصود نویسنده یا تغییر لحن های او علامتی وضع کرده اند که به آنها نشانه های سجاوندی می گویند (طریقه دار، ۱۳۸۳).

در رساله جهادیه از هیچ علامتی، که به معنای امروزی جزو علامت نگارشی باشد، استفاده نشده است و این نشانه ها نه تنها بین کلمات یک متن بلکه حتی در بین بخش های مختلف کتاب نیز دیده نشده و تمامی مطالب به طور پیوسته و در ادامه یکدیگر آمده اند. به همین سبب، پیدا کردن بخش های کتاب و درک مفهوم مطالب یک فصل و یا یک صفحه کاری دشوار بوده است. این نکته از میزان خوانایی متن کاسته و ساختار کتاب را بسیار متفاوت تر از آنچه که امروزه با آن روبه رو هستیم نشان می دهد.

اعداد و صفحه شمار

اعداد بخشی از حروف هستند که جزو الفبا به شمار نمی آیند اما از ارکان جدایی ناپذیر طراحی تایپ هستند. این اعداد در کتب چاپ سربی گاه برای سال شمار و مشخص کردن تاریخ چاپ کتاب در سطحی بسیار محدود به کار می رفته، و در بیشتر موارد به عنوان صفحه شمار از آنها استفاده می شده است (احمدی نیا، ۱۳۹۱). از آنجا که شماره گذاری صفحات یکی از

اصول کتاب‌سازی نوین است، اما در رساله جهادیه به علت نبود سابقه کتب چاپی در کشور، ناگزیر از نسخه‌های خطی برای شماره‌گذاری صفحات الگوبرداری کرده است و به جای استفاده از اعداد، مطابق نسخ خطی، رکابه^۱ را برای ترتیب صفحات برگزیده است. بهیچانی دیگر، این کتاب فاقد شماره صفحه بوده و همین‌طور تنها عددی هم که در آن به کار رفته عددی است که در ترقیمه آن به صورت دستنویس در کنار متن چاپی که تاریخ نشر کتاب به زبان عربی را متذکر می‌شود آورده شده است.

نتیجه‌گیری

از خط به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عناصر ارتباطی دوران معاصر یاد می‌شود و اگر خط و طراحی حروف را نوعی هنر بنامیم تأثیر چاپ بر این هنر، موضوعی قابل مطالعه و دارای ظرفیت کافی برای پژوهش عرصه‌های هنری است. تغییر در ساختارها منوط به تغییرات و نیازمندی جوامع است. در همین راستا، تغییر در نوع ساختار کتاب در جامعه ایرانی نیز وابسته به تغییراتی است که خود متأثر از جریان‌های سیاسی و اجتماعی دوره حکومتی قاجار بوده است. در این زمان است که به یکباره کتاب‌آرایی سنتی جای خود را به کتب چاپ سربی می‌دهد که بررسی جوانب مختلف این امر می‌تواند بسیاری از شبهات امروزی را برطرف ساخته و چه چیز در چنین کتابی می‌تواند مهم‌تر از خط، حروف و نوع برخورد با اجزای آن باشد. کتاب رساله جهادیه به‌عنوان اولین کتاب چاپ‌شده در کشور، با آنکه شاید به لحاظ ظاهر و ساختار حروف هیچ سنخیتی با دیدگاه کنونی ما نسبت به طراحی حروف و یا با تصورات جامعه ایرانی که سال‌ها مفتون چشم‌نوازی کتاب‌آرایی قدیمی خود بوده‌اند نداشته باشد ولی به جرأت مهم‌ترین سند برای راهی است که از آن به‌عنوان صنعت چاپ و نشر و طراحی حروف فارسی نام می‌بریم. برای تولید کتاب به‌شیوه چاپ سربی در ایران در آغاز از نسخ خطی الگوبرداری می‌شده است و دست‌اندرکاران تا آنجا که امکانات محدود این شیوه چاپی اجازه می‌داد سعی کرده‌اند این کتاب‌ها را مطابق اصولی که سال‌ها با آن مانوس بوده‌اند تنظیم نمایند. هنگام ورود این پدیده به ایران، سالیان درازی از پیشرفت چاپ و طراحی حروف در جوامع غربی می‌گذشت و آنان در این زمینه به دستاوردهای بزرگی رسیده بودند؛ و این آثار تأثیر شگرفی نیز بر تغییرات اساسی و رشد جوامع مذکور داشته‌اند. نوع نگاه به مسئله طراحی حروف تاریخی طولانی دارد. با این حال، نقش حروف در رساله جهادیه آن‌چنان برجسته است که از وجوه مختلف می‌تواند مورد تفحص قرار گیرد، اما آنچه که در نگاه اول دارای ارزش بوده نقش و جایگاه خط نسخ و شیوه تازه‌ای در نوشتار کتب با حروف سربی است که پیش از این در ایران هرگز وجود نداشته است؛ همین کاربرد، عامل به‌وجود

۱. "به این معنی که اولین کلمه سطر اول صفحه دوم هر ورق و طرف راست را در گوشه چپ پایین صفحه اول کتاب می‌نوشتند و با مطالعه این دو کلمه، در هر دو صفحه کتاب، نظم آن (مشخص می‌شد)" (بیانی، ۱۳۵۲، ص ۱۶)

آمدن نوع جدیدی از تولید کتاب در کشور شده است. حروفی که از آن برای چاپ این کتاب مورد استفاده قرار گرفته همگی براساس شیوه خوشنویسی خط نسخ عربی پایه‌ریزی شده بودند. این حروف فلزی به دلیل مجزا بودن از هم و به سبب اینکه برای ساخت کلمه نیاز به چینش حرف به حرف آنها در کنار یکدیگر بوده، صبر و دقت زیادی را می‌طلبیده و این حساسیت باتوجه به ساختار حروف در رسم الخط فارسی و اتصالات موجود در آن چند برابر می‌شده است. اگر به خانواده حروفی که از این اثر استخراج شده و مطابقت آن با تعداد و شکل ظاهری حروفی که در کتب امروزی مورد استفاده قرار می‌گیرد نگاهی دقیق و دوباره بیاندازیم، جای خالی بسیاری از حروف خط نسخ را به وضوح می‌توان مشاهده کرد. به طور مثال، دیگر از چندین شکل از یک حرف برای اتصالات حروف در کلمات استفاده نمی‌شود و شکل حروف برای نوشتار، طبق قاعده خط نسخ از چندین شکل برای هر حرف به یک یا دو حرف تقلیل پیدا کرده‌اند که این عامل را باید در سرمنشأ آن، که حروفچینان اولیه کتب چاپ سربی در ایران بوده‌اند، جستجو کرد.

هرچند که مباحث مربوط به رساله جهادیه بسیار بیش از آن چیزی است که ذکر آن رفت، اما تمام سعی بر این بوده تا با این پژوهش به این گنجینه مهم در زمینه کتاب و طراحی حروف فارسی اشاره‌ای جدی صورت گیرد تا پژوهشگران و هنرمندان بیش از پیش با تلاشی که گذشتگان برای پیشبرد این امر داشتند آشنا شده و حساسیت آنان به ساختار و استفاده از این حروف جدید و همچنین، نقش آنان در ترویج نشر کتاب در جامعه مورد تأکید قرار گیرد.

مآخذ

احمدی نیا، محمدجواد (۱۳۹۱). شیوه‌های شماره‌گذاری صفحات در کتب چاپ سربی دوره قاجار. کتاب ماه هنر، ۱۷۲، ۵۲-۵۹.

ادیب سلطانی، میرشمس‌الدین (۱۳۸۱). راهنمای آماده ساختن کتاب. تهران: علمی فرهنگی.
اعتمادالسلطنه، محمدحسن (۱۳۶۳). تاریخ منتظم ناصری. (محمد اسماعیل رضوانی، تصحیح)، تهران: دنیای کتاب.

افشار مهاجر، کامران (۱۳۹۰). گرافیک مطبوعاتی. تهران: سمت.

بابازاده، شهلا (۱۳۷۸). تاریخ چاپ در ایران. تهران: کتابخانه طهوری.

فرهنگستان زبان و ادب فارسی (۱۳۸۴). دستور خط فارسی. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

پورممتاز، علیرضا (۱۳۸۸). فرهنگ جامع چاپ و نشر. تهران: کارآفرینان فرهنگ و هنر.

پهلوان، فهیمه (۱۳۷۸). پایه و اصول صفحه‌آرایی. تهران: شرکت چاپ و نشر کتابهای درسی ایران.

تربیت، میرزا محمد علی خان (۱۳۱۳). تاریخ مطبوعه و مطبوعات ایران. تعلیم و تربیت، ۱۱، ۶۵۷-۶۶۴.

- تقی زاده، حسن (۱۲۹۰). چاپخانه و روزنامه در ایران. کاوه، ۲ (۵)، ۱۱-۱۴.
- دوشوز، لسون (۱۳۲۴). *معرفة البدايع في الفنون و الصنایع*. (عیسی طبیب، مترجم)، تهران: مطبعه شاهنشاهی.
- ذوقبی، پاسکال (۱۳۹۰). *کتاب اردیبهشت ۲*. (علی اصغر حسینی، مترجم)، تهران: یساولی.
- سیهر، مسعود (۱۳۸۸). *کتاب اردیبهشت ۱*. تهران: یساولی.
- شجنگلوا، الیمپیدا پاولونا (۱۳۸۸). *تاریخ چاپ سنگی در ایران*. (پروین منزوی، مترجم)، تهران: معین.
- شیرازی، میرزا صالح (۱۳۸۷). *سفرنامه ها: میرزا صالح شیرازی*. (غلامحسین میرزا صالح، به کوشش)، تهران: نگاه معاصر.
- طریقه دار، ابوالفضل (۱۳۸۳). *انواع ویرایش*. قم: بوستان کتاب.
- فضایلی، حبیب الله (۱۳۶۳). *تعلیم خط*. تهران: سروش.
- کرایگ، جیمز؛ برتون، بروس (۱۳۹۰). *سی قرن طراحی گرافیک*. (ملک محسن قادری، مترجم)، تهران: سازمان چاپ و انتشارات
- گرین، نیل (۱۳۹۰). *انقلاب استان هوپی و چاپ فارسی*. (پریسا درخشان مقدم، مترجم)، *ایران نامه*، ۲۶ (۳ و ۴)، ۱۳۷-۱۵۷.
- وایت، الکس (۱۳۸۸). *عناصر طراحی گرافیک*. (الهه بور، مترجم)، تهران: آبان.
- وایت، الکس (۱۳۸۹). *تاملی در طراحی حروف*. (محمد رضا عبدالعلی و عاطفه متقی، مترجم)، تهران: فرهنگسرای میردشتی.
- مارزلف، اولریش (۱۳۸۵). *نویایی چاپ در ایران، تعریف و تخمین*. (آزاده افراسیابی، مترجم)، *کتاب ماه کلیات*، ۱۰۳ و ۱۰۴ و ۱۰۵، ۲۲-۳۱.
- متقالی، فرشید (۱۳۹۰). *تایپوگرافی*. تهران: نظر.
- محیط طباطبایی، محمد (۱۳۱۴). *تأسیس دبستان های ملی، تعلیم و تربیت*، ۵-۶، ۲۵۷.
- مشهوری، محسن (۱۳۸۰). *نگرشی بر کلیات صنعت چاپ*. تهران: پیکان.
- مولر بروکمان، ژوزف (۱۳۸۶). *سیستم گرید در طراحی گرافیک*. (دژار حقی، مترجم)، تهران: دید.
- مینوی، مجتبی (۱۳۳۲). *اولین کاروان معرفت*. یغما، ۸، ۲۷۴-۲۷۸.
- نفیسی، سعید (۱۳۲۵). *صنعت چاپ مصور در ایران*. پیام نو، ۲ (۵)، ۲۲-۳۵.
- یغمایی، اقبال (۱۳۶۴). *مدرسه دارالفنون*. تهران: سروا.

Woolman, Matthew (1997). *A type detective story*. England: Roto Vision.

استناد به این مقاله:

- احمدی نیا، محمد جواد (۱۳۹۳). *طراحی حروف در رساله جهادیه، نخستین کتاب فارسی چاپ شده در ایران*. *مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات* ۲۵ (۳)، ۱۲۹-۱۵۰.